

Зінов'єва Т.А. Вертепний театр як символ Всесвіту // Культура України: зб.наукових праць Харківської державної академії культури; за заг. ред. В.М.Шейка. – Х. : ХДАК, 2009. — Вип. 26. – С. 169–175.

УДК: 792.97(477)

Т.А.Зінов'єва

канд. мист., доцент к-ри культурології
та мистецтвознавства гуман. ф-ту ОНПУ
м. Одеса

ВЕРТЕПНИЙ ТЕАТР ЯК СИМВОЛ ВСЕСВІТУ

Метою статті є спроба проаналізувати старовинний ляльковий вертеп з боку його семантики, на цій основі визначити функцію вертепу як механізму української культури, віднайти чинники, що забезпечують внутрішній потенціал вертепу до змін та адаптації до нових культурних умов.

Ключові слова: вертеп, семантика, архітектура, сакральне.

Целью статьи является попытка проанализировать старинный кукольный вертеп со стороны его семантики, на этой основе определить функцию вертепа как механизма украинской культуры, найти факторы, которые обеспечивают внутренний потенциал вертепа к изменениям, его адаптации к новым культурным условиям.

Ключевые слова: вертеп, семантика, архитектура, сакральное.

The purpose of the article is an attempt to analyse an age-old puppet vertep theater from the side of his semantic saturation, to define the function of vertep as a mechanism of the Ukrainian culture, to find factors, which provide internal potential of vertep to the changes and adaptation to new cultural terms.

Keywords: Vertep Theater, semantics, architecture, sacrosanct.

Вертепний театр - надзвичайно багатогранне явище, що буквально пройняте великим розмаїттям символів. Кожна з його складових (самий звичай

Зінов'єва Т.А. Вертепний театр як символ Всесвіту // *Культура України: зб.наукових праць Харківської державної академії культури*; за заг. ред. В.М.Шейка. – Х. : ХДАК, 2009. — Вип. 26. – С. 169–175.

грати виставу, його скринька-будиночок, драма, музика та персонажі) розкриває величезний семантичний простір, що потребує окремого розгляду. Нами було вже проаналізовано питання вияву архетипних рис у вертепних персонажах [4], в даній роботі ми надамо увагу його найяскравішому аспекту - архітектурі.

Науковою стратегією у дослідженні семантики вертепу у даній статті є теорія міфу, що висвітлюються у працях М.Еліаде, О.Ф.Лосєва, Є.М.Мелетинського, В.Я.Проппа, О.М.Фрейденберг. У роботі апріорно прийнято тезу про міфологічну свідомість. А саме: міф не є казкове чи трансцендентне буття, - це жива, природна, почуттєва реальність [5, 41]. Це - "справжня, реальна подія", "подія сакральна, значна, яка є прикладом для наслідування" [6, 11]. Вертеп у даному випадку можна розцінювати як форму існування міфу, оскільки він не тільки розповідав про сакральну історію Різдва, а й предметно втілював печеру, де народився Христос.

Найтрадиційнішим тлумаченням символічної природи вертепу є Всесвіт, Світобудова (на це, зокрема, вказували О.М.Фрейденберг, Н.І.Смирнова та Л.О.Софронова). Як відомо, архетипами структури світу є Світове Яйце та Світове Древо. Постає питання: яким чином вони виявляються у вертепі.

Архетип Світового Яйця фігурує у величезній кількості міфів про створення світу. Стосовно вертепу, цей архетип, що організує круговий міфологічний простір, утілюється в образах печери та ясел - сакральних точок вертепного хронотопу. Останні представлені у вертепі як складний знак "вертеп-печера-утроба" (де народжується чудова дитина), що близький до образу "колиски-гнізда-човна". На це вказує й той факт, що мотив колісання божої дитини використовувався в Різдвяних обрядах західних церков, як, наприклад, «ніч колісання» або «обряд колісання», що у XIV-XVI ст. були розповсюджені у церквах південної Німеччини, Польщі [15, 186] та Литви [8, 448].

Зінов'єва Т.А. Вертепний театр як символ Всесвіту // *Культура України: зб.наукових праць Харківської державної академії культури*; за заг. ред. В.М.Шейка. – Х. : ХДАК, 2009. — Вип. 26. – С. 169–175.

В організації вертепних вистав (вертепи возили по домівках на санях або на возі, а будиночок під час вистави зазвичай влаштували на столі) можна вбачати семантичну модель, коли "щось укладає у собі щось". О.М.Фрейденберг, наприклад, асоціювала вертеп з ідеєю кімнати-ніші, як місця перебування божества. Таким чином, вертеп утілював фундаментальний семантичний закон, який Ю.С.Степанов називає "око - сонце" [12, 137].

Цікаво, що архетип Світового Яйця, що виявлявся у вертепі, не суперечить його кубічній формі, оскільки вона також утілювала уявлення про Світ. А.Паєвський та О.Хворова вказують: "З точки зору архітектури, ще язичницькими зодчими був зроблений один важливий крок - перехід від зорово видимого круглого світу і круглої форми капища як образа світу до більш умоглядної прямокутної форми, що бере початок у єгипетській теорії "ящикової" будівлі Землі і юдейських традицій" [7, 95]. Не випадково в архітектурі вертепу О.Фрейденберг бачила ідею храмового ящика, відомого "і по античності, язичницької й біблійної, і по церковній археології" [16, 17]. А скриньку з ляльками, зокрема, пов'язувала з давньогрецькими "ναῖσχος", "гермочками"; давньоримськими "шкапом с images" (з образами). Вчена писала: "Біблійний ковчег, що шанувався ще до перебування в ньому скрижалей: таке житло божества зі статуєю його чи фетишем є той же зародковий вертеп з лялькою" [16, 19]. У християнській традиції ковчег виявляється також в ідеї дарохранильниці з божеством, що символізується вином та хлібом. А ковчег Ноя у християнському світі - це метафора Церкви та алегорія Гроба Господня (на це, зокрема, вказував Д.Уайлз [14, 81]). Подібність самого ковчега та вертепу підкреслюється певною схожістю їхніх мешканців: в них кожна національність представлена парами.

Архетип Світового Древа знаходить своє втілення у поверхах східноукраїнського вертепу, конструкція якого якнайліпше відповідає принципу бінарних опозицій: "верх-низ" (вертикальна двоповерховість) та

Зінов'єва Т.А. Вертепний театр як символ Всесвіту // *Культура України: зб.наукових праць Харківської державної академії культури*; за заг. ред. В.М.Шейка. – Х. : ХДАК, 2009. — Вип. 26. – С. 169–175.

"праворуч-ліворуч" (горизонтальні площі, на яких розгорталася дія). Отже, образ вертепної скриньки поєднує в собі кругову та хрестоподібну модель світу.

Існує ще один архетип, що виявлявся у вертепі - це архетип Руху або Переходу. Вертеп є переносним театром - його носили або перевозили на санчатах з однієї домівки до іншої. Н.Смирнова та Ю.Слонімська вказували, що в давнину рух ототожнювався з поняттям "життя", тому сакралізувався [10, 20; 9, 6]. О.М.Фрейденберг знаходила паралель між вертепом та катафалком: "Ідея шухляди - шафи - труни йде в паралелізмі з ідеєю житла - воза - храму - підмостків - ложа чи столу", а "ідея ляльки рівнобіжна ідеї божества - актора - небіжчика" [16, 19]. Так, вона вбачала в "мандрівному" (переносному) характері вертепу алюзії на давньогрецький віз-сцену Феспіда, християнський "образ небесного чертога-судилища у базиліці", середньовічну англійську рухому колісну естраду з двох поверхів "pageant", іспанське свято "тіла Господня" ("la Fiesta de los Carros") [16, 25], хресні ходи [16, 22], корабель як храм божества під час його подорожі [16, 24], міфологічний хід Сонця на небесній колісниці [16, 24]. Вчена робить цікаве припущення, що пересувний характер вертепу символізує, зокрема, земні втілення небесних явищ та ідею "інкарнації божества в переходах з будинку в будинок" [16, 23]. Таким чином, можна дійти висновку про символічну й архетипову природу "переносності", як риси вертепу, - це символ коловорота Сонця, аспект архетипу вічного руху, ініціації та відродження, втілення аграрного культу. Його відтворювала й Віфлеємська зірка, яку носили вертепники та колядники.

Вертепна архітектура оформлювалася частіше за все як храм, навіть ті вертепи, що були схожі на хатинки, мали форму трибанної церкви. Храм був традиційним середньовічним символом Всесвіту. А.Я.Гуревич указував, що структура собору мислилася в усьому подібною до космічного порядку: "Огляд його внутрішнього плану, купола, вівтаря, бокових вівтарів повинно було дати

Зінов'єва Т.А. Вертепний театр як символ Всесвіту // Культура України: зб.наукових праць Харківської державної академії культури; за заг. ред. В.М.Шейка. – Х. : ХДАК, 2009. — Вип. 26. – С. 169–175.

повне уявлення про устрій світу. Кожна його деталь, як і планування в цілому, була повна символічного змісту. Людина, яка молилася у храмі споглядала красу і гармонію божественного витвору" [2, 64-65]. І далі: "У часи, коли неписьменні маси населення були далекі від мислення словесними абстракціями, символізм архітектурних образів був природним способом усвідомлення світового устрою" [2, 65]. Не випадково О.М.Фрейденберг знаходила повну смислову тотожність між храмовою архітектурою та будиночком вертепу: "<...> ми маємо в ньому (тобто у вертепі - Т.З.) дорогоцінне свідчення церковного генезису, і в простій наочній формі бачимо перед собою театр, який ще вчора був храмом <...> вертеп виявляється тим же мініатюрним театром чи храмом: подібно вітварю, що складається з крипти, висоти і покрову, він поділяється на три семантичні поверхи, на яруси "низинної землі, видимого світу і небесної обителі". Його два побічних флігелі - параскенії, його балкони - проскеній і логейон" [16, 17,26]. Таку ж думку висловила й Л.О.Софронова [11, 235].

У вертепі місце дії та її зміст пов'язані. Так виявляється ще один аспект аналізу вертепної архітектури: її зв'язок із драмою (внутрішня структура). Таку особливість цього театру помічала О.М.Фрейденберг: "<...> дивовижно, що така закрита, чисто зовнішня будівля потрібна для лялькового театру, і що дія його розігрується не на відкритій сцені, а ззовні будиночка, у невідповідній вузькій площі балконів, замкнутої двома бічними флігелями й обведеною зовні ґратами. Будівля починає інтригувати ще більше, коли виявляється, що місце дії і зміст дії строго з'єднані між собою, і в цьому зв'язку, як канон, нерухомі <...> дії ляльок розігруються на вузькому, замкнутому внутрішньому просторі, - безглуздо з погляду "здорового глузду", але семантично закономірно" [16, 16,26]. Такий вертепний устрій, на нашу думку, видається цілком органічним, оскільки має культові витоки: аграрні (календарний цикл, як нове життя, уособлене святим Немовлям, зароджується усередині зерна-вертепу) та

Зінов'єва Т.А. Вертепний театр як символ Всесвіту // *Культура України: зб.наукових праць Харківської державної академії культури*; за заг. ред. В.М.Шейка. – Х. : ХДАК, 2009. — Вип. 26. – С. 169–175.

церковні (літургійна драма з'являється у «замкненому архітектурному просторі собору» [3, 134]).

Вертеп символізував не просто світобудову, а християнський космос, який "відтворював будівлю світу й одночасно символізував вертеп, сакральний локус, що завжди відзначався шкільною драмою" [11, 235]. Це й обумовило значення його структурних елементів. Семантика сценічних майданчиків у західноєвропейському театрі часто фіксувалася в написах, що точно їх називали [1, 26]. Зображення кожної частини сценічного простору було закріплено в численних піітиках - популярних єзуїтських посібниках, які були добре знайомі діячам шкільного театру як на Заході, так і в нас [1, 9]. В цих своєрідних "методиках для режисерів" була закріплена семантика сцени, що, у свою чергу, визначало її функції та декоративне оформлення.

Середньовічна сцена потребувала таких складових, як "небо", "рай", "пекло" та "земля" з одночасним зображенням на ній кількох місць [1, 23-24; 11, 221]. В українському шкільному театрі "небо" й "рай" як частини сцени не були тотожними: кожна з них відігравала свою особливу роль у розвитку дійства і мала відповідні декорації [1, 23]. А от середньовічний європейський театр "небо" та "рай" не розрізняв. Тут вони були злиті в одній декорації [1, 25,26]. Очевидно, модель останнього перейняв східноукраїнський вертеп. Це, головним чином, визначалося середньовічними хронотопними уявленнями про світ, частини якого, за вказівкою А.Я.Гуревича, співвідносились з певною міфологією [2, 46] та різнились ступенем своєї сакральності [2, 69]. Середньовічний топос характеризувався цілісністю та добре зорганізованою вертикальністю, що тяжів до одного центра - Бога. Райські ж насолоди чекали людину тільки після її смерті, тож і «рай» у вертепі не міг бути влаштований на поверсі «землі».

Основні риси семантизації простору в містеріях та шкільному театрі простежуються й у вертепі [11, 235]. Вертепна архітектура відповідала

Зінов'єва Т.А. Вертепний театр як символ Всесвіту // Культура України: зб.наукових праць Харківської державної академії культури; за заг. ред. В.М.Шейка. – Х. : ХДАК, 2009. — Вип. 26. – С. 169–175.

середньовічній топографії. "Храмову систему координат" у вертепі розглядала М.Г.Давидова: "<...> верхній ярус буде асоціюватися зі сходом, іконостасом, раєм; нижній регістр - із заходом, притвором, Страшним судом; права частина сцени (якщо дивитися з простору театру) - місце праведних, ліва - сфера появи і дії грішних" [18], наліво, тобто в пекло, несли свою жертву Чорт та Смерть. Значення поверхів у вертепі візуально фіксувалося: верхній ярус вистилася білим хутром, а нижній - чорним. На думку Л.О.Софронової, нижній поверх, "де панували сили зла" [11, 235], являв собою Пекло. Так вважає й О.Греф [17]. Однак, у середньовічному театрі пекло часто було невидимим або знаходилося не знизу, а навпроти Раю. Наприклад, Ірод не провалювався в нижній поверх, а діяв там. Пекло ж в українському вертепі знаходилося за кулісами - саме туди чорти забирали тіло Ірода. Тож, долішний вертепний поверх являв собою Землю, а чорний колір був не лише кольором "зла", але й самої землі, що зайвий раз підкреслює семантичний зв'язок вертепу та аграрного культу.

Вельми цікавою видається семантика трону Ірода. Модель "сцени з тронном" була відомою та поширеною в середньовічному театрі [14, 79]. Її зустрічаємо, наприклад, в алегоричній п'єсі "Дійство про Антихриста" (Баварія, XII ст., часи правління імператора Священної Римської імперії Фрідріха Барбароси) [14, 77,79,69]). Велика сцена та трон на західному боці представляли Римську імперію (й, відповідно, трон римського імператора). "Храм" на східному боці становив аналогію до цієї сцени. Тут трон був скоріше втіленням не стільки антагонізму Раю та Пекла, скільки соціалізації, реального політичного протистояння Церкви та Держави. Отже, перед нами готова модель організації Іродової сцени нижнього поверху вертепу - простір з тронном у центрі, як оплот соціальної, земної влади. Л.О.Софронова пише: "Престол - може бути, найбільш розповсюджений елемент у світі театральних речей. Про нього згадують дуже часто не як про річ, а як про символ влади" [11, 271]. Втім, трон може виступати й символом слави, божественної присутності, центра

Зінов'єва Т.А. Вертепний театр як символ Всесвіту // *Культура України: зб.наукових праць Харківської державної академії культури*; за заг. ред. В.М.Шейка. – Х. : ХДАК, 2009. — Вип. 26. – С. 169–175.

Всесвіту, істини [13, 379]. У вертепі він може належати не лише Іродові, але й Запорожцю, під трон залазить і коза - традиційний символ плодючості. Не виключно, що це був лише комічний прийом, але в семантичному плані виявляється, що, незважаючи на негативне ставлення до земної влади (яку персоніфікує Ірод), освячення добром й процвітанням її не обминає. Це стає зрозумілим, якщо згадати первісну функцію архаїчного вождя, який був запорукою добробуту племені (звідси традиція бажати "многая літа" царю чи хазяїну будинку).

Все сказане дозволяє розглядати вертеп як своєрідний багатоконнотативний текст культури. М.Г.Давидова пише: "<...> вербальний план драми може бути сприйнятий як простір (декламуючий чи співаючий іконостас або храм), а пластичний план (вигляд шухляди і декорації) прочитаний як текст" [18]. Вертепний розподіл дії за поверхами, а також його смислова дихотомія може бути рудиментом загального середньовічного принципу організації простору. Символіка лялькового вертепу виконує структуроутворюючу роль і є базовою для цього жанру. Релігійно-біблійна складова вертепу являє собою життєво необхідний компонент діалектичної дуалістичної моделі всесвіту, втіленій у «синкретичній конкретиці» простонародного за формою й змістом видовища. Сакральний поверх вертепу спирається на фундамент не лише біблійних образів, але й дохристиянських (чи надхристиянських) міфологічних архетипів, завдяки чому вертеп органічно поєднує в собі язичницьке й християнське, «високе» й «низьке» й забезпечує сталість свого існування в різних історико-культурних та соціально-побутових контекстах.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Зінов'єва Т.А. Вертепний театр як символ Всесвіту // Культура України: зб.наукових праць Харківської державної академії культури; за заг. ред. В.М.Шейка. – Х. : ХДАК, 2009. — Вип. 26. – С. 169–175.

1. Адрианова-Перетц В. Сцена и приемы постановки в русском школьном театре XVII-XVIII ст. // Старинный спектакль в России. - Ленинград: АСАДЕМІА, 1928. - С. 7-63.
2. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. - М.: Искусство, 1972. - 318 с.
3. Земцовский И.И. Хронотопы музыкального фольклора: опыт типологии // Пространство и время в искусстве. Межвузовский сб.науч.трудов. - Ленинград: ЛГИТМиК, 1988. - С. 93-100.
4. Зінов'єва Т.А. До питання про архетипні риси персонажів українського вертепу // Вісник Львівського університету. - Л.: ЛНУ ім.І.Франка. - 2003.- Вип.3. - С. 15-23.
5. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. - М.: Политиздат, 1991. - 525 с.
6. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. - М.: "Восточная литература" РАН, Школа "Языки русской культуры", 1995. - 408 с.
7. Паевский А., Хворова О. Крещение Руси: культурный аспект // Восток-запад: Культура и цивилизация. - Одесса: Негоциант, 2002. - С. 93-95.
8. Петров Н.И. Старинный южнорусский театр и в частности вертеп // Киевская старина. - 1882. - № 12. - С. 438-480.
9. Слонимская Ю. Марионетка // Март. – 1916 - № 3. - С. 1-42.
10. Смирнова Н.И. И...оживают куклы. - М.: Дет.лит., 1982. - 191 с.
11. Софронова Л.А. Старинный украинский театр. - М.: РОССПЭН, 1996. - 352 с.
12. Степанов Ю.С. Семиотика. - М.: Наука, 1971. - 146 с.
13. Тресиддер Дж. Словарь символов: Пер. с англ. С.Палько. - М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. - 448 с.

Зінов'єва Т.А. Вертепний театр як символ Всесвіту // Культура України: зб.наукових праць Харківської державної академії культури; за заг. ред. В.М.Шейка. – Х. : ХДАК, 2009. — Вип. 26. – С. 169–175.

14.Уайлз Девид. Театр в Риме и средневековой Европе // Иллюстрированная история мирового театра / Под ред. Дж.Р.Брауна. - М.: БММ АО, 1999. - С. 49-92.

15.Франко І.Я. До історії українського вертепу XVIII ст. // Зібр. творів. В 50 т. - К.: Наук. думка, 1982. - Т.36. - С. 170-375.

16.Фрейденберг О.М. Семантика постройки кукольного театра / Миф и театр. Лекции. - М.: ГИТИС, 1988. - 132 с.

17.Греф А. Вертепный ящик и куклы / <http://www.booth.ru/>

18.Давидова М.Г. Вертепный театр в русской традиционной культуре. - Санкт-Петербург /<http://www.booth.ru/>